

KONSTRUKTIVISTA IRODALOMTÖRTÉNET-ÍRÁS NEM-KONZERVATÍV KERETBEN

0. Úgy gondolom, nemcsak a honi irodalomelméletnek, de leginkább annak, nem lehetséges most nemesebb föladata, mint irodalomról szóló beszédünk gondos „tisztítgatása”. Ugyanis amennyiben sikerül föllelnünk irodalomtudományunk nyelvének kommunikációs akadályait, szövegalkotó és -interpretációs hiányosságait, s földerítenünk a tudományos beszédet irányító szabályrendszereket: megtudjuk, *mi a baj az irodalomtudománnyal*. Ez a metaszinten történő nyelvelméleti szemlélődés óhatatlanul a tudományelmélet korlátai közé vonzza az irodalomelmélész tekintetét.

Az alább következő mondatokat az a meggyőződés hívja létre, miszerint az irodalomtudomány tudományelméleti vizsgálata egyrészt el nem kerülhető föladat, másrészt itt szerezhető meg az a nézőpont, honnét belátható az irodalomtudomány paradigmatis stáuszához vezető allé. Noha az továbbra is a megválaszolatlan kérdésekhez tartozik, hogy az irodalomtudomány eséllyel pályázhat-e a paradigma babérrjára, azonban a Thomas Kuhn elmélete alapján kifejlesztett tudományelméleti rekonstrukció módszere, s ennek részeleme, az anomáliák feltárásának módszusa alkalmasnak látszik „bajfeltáró” és „gyógyító” műveletek elvégzésére.

1. A történetiség-anomália

1. 1. Anomáliának tekinthető minden olyan probléma, amely egy adott (a régi) elmélet keretein belül nem oldható meg, azaz a probléma megoldása új elmélet felépítését kívánja meg. Az anomáliák felbukkanásával és kiküszöbölésükkel magyarázza Thomas Kuhn a 'paradigmaváltás' jelenségét: a tudományok fejlődését. Az anomáliák feltárásával és az erre a diagnózisra kidolgozott terápia segítségével lehetséges újabb, „jobb” elméleteket kifejlesztenünk.

1. 1. 1. A történetiség-anomáliát az irodalomtudomány *metaszintjén* „a történeti rekonstrukció” ismeretelméleti hiedelme okozza. Nem tartható az az irodalomtörténeti előföltevés, miszerint a történeti vizsgálódás során lehetséges a múlt eseményeit rekonstruálnunk, s a Történelmi Igazságot elérnünk. Ugyanis mivel magyarázható az a

jelenség, hogy *ugyanazt* a történeti eseményt más–más történetírói tudományos közösségek *másként írják le*, másként *értelmezik* és másként *értékelik*? Kinek van közülük igaza? S ez az igazság mi módon alapozható meg?

1. 1. 2. A történetiség-anomália a tudományos vizsgálódás *tárgyszintjén* az alábbi kérdést foglalja magában: „Mi az, ami történik az irodalom történetében?” Önkéntelen válaszuk: az irodalom maga. Ontologizáljunk egy kicsit: mi az irodalom? „Az irodalom irodalmi szövegek összessége” – mondja definíciónk. Tehát az irodalom története irodalmi szövegek története: ez pedig az ún. *szövegtörténet hiedelme*.

Hiszen «Miként „történnek” az irodalmi szövegek?» Egyrészt megíródnak, másrészt közvetítődnek, harmadrészt elolvasódnak, negyedrészt az irodalom tudásai tesznek velük valamit. Láthatóan sok minden *más is* történik a szövegek környékén annak érdekében, hogy megtörténjenek a szövegek. Amennyiben az irodalmat csupán szövegnek tekintjük, az irodalom története nem írható meg. Hasonló eredményre vezet az alábbi, nem kevésbé kellemetlen gondolatmenet, melyet az alábbi kérdés hív létre. Az irodalmi szöveg oly entitásnak tekinthető-e, mely magában foglalja a jelentését, avagy olynak-e, amely nem?

Amennyiben a *jelentés nélküli* szövegek osztályába soroljuk az irodalmi szövegeket, azaz papír és nyomdafesték együtteseként reális tárgynak tekintjük, akkor szövegünk nem lehet „irodalmi”, hiszen irodalmi papír és irodalmi nyomdafesték – legalábbis e dolgozat szerzőjének mentális világában – nem létezik, azaz bármely reális tárgyat a hozzá valamilyen módon kapcsolódó jelentés tesz irodalmivá.

Ha viszont a *jelentésképzést intencionális* folyamatnak tekintjük, eredményét intencionális tárgynak, akkor szintúgy tarthatatlan az irodalmi entitás szöveggént történő meghatározása. (Ezzel a *jelentés-anomáliát* adtuk meg.) Következésképp: *Az irodalom története nem szövegek története*.

Ha meg kívánjuk szüntetni a meta- és tárgyszinten egyaránt jelentkező történetiség-anomáliát, akkor egyrészt át kell lépniünk a rekonstruktív történelemszemlélet korlátait, másrészt meg kell határozni az (irodalmi) jelentés ontológiai státuszát.

2. A radikális konstruktivizmus

2. 1. A radikális konstruktivizmus ismeretelméletének (melynek biológiai alapjait Humberto Maturana, pszichológiai fundamentumát Ernst von Glasersfeld alkotta meg) fő tétele: a megismerési folyamat során nem a valóságot építjük fel a tudatunkban – mintegy „visszatükrözve” azt –, hanem a külvilág ingerei alapján ún. „valóság-modelle-

ket" konstruálunk. Mivel az élő rendszerek, így az ember is mint élő rendszer, operacionálisan zárt rendszerek, azaz a külső világ hatásai csak interpretációk sorozatán keresztül jutnak el a megismerő tudatba, így a megismerés során képződő minden valóság-modell attól függően jön létre, hogy milyen interpretációsoron halad át. Ezt az interpretáció-sort a megismerő szubjektum biológiai felszereltsége és szocializáció-története határozza meg, így végtelen számú valóság-modell jöhet létre. Azonban – mint ahogy az evolúciós episztemológia hívei vallják – csak azok a valóság-modellek számíthatnak társadalmilag érvényes modelleknek, melyek az adott társadalom filo- és ontogenezise során kiválasztódtak, azaz életképeseknek bizonyultak. A radikális konstruktivizmus megszünteti a megismerő szubjektum és a megismerő objektum különállását, a valóságot a megismerő konstruktumának tekinti: lényegében negligálja a hagyományos értelemben vett ontológiát. Mint ahogy Siegfried J. Schmidt írja: „Az olyan fogalmak, mint az abszolút tudás, abszolút igazság, objektív valóság, végső alapok vagy abszolút értékek, összeegyeztethetetlenek ezzel a megközelítéssel. Csakis szubjektumtól függő tudás létezik...”¹

Tehát annak a kérdésnek, hogy „Kinek van igaza?” a radikális konstruktivizmus elméleti keretén belül nincs érvénye: értelmetlennek bizonyul. A valóság sosem rekonstruálható, így az elméletek érvényességét nem a valósággal összevetve szerezhetjük meg, hanem a megismerő tudományos közösség biológiai és kulturális hagyománya alapján létrejött valóság-modellek életképességének bizonyítékai által: a problémamegoldás hatékonysága segítségével. Így a tudományoknak nem a valóság rekonstrukcióját kell programhirdető zászlajukra tűzniük, hanem az elméletek működőképességét és használhatóságát.

A radikális konstruktivizmus az alábbi kijelentéseket ajánlja megfontolásra az irodalomtörténet-íróknak.

2. 1. 1. A valóság nem, így a múlt sem rekonstruálható: történelmi vizsgálódásaink során ún. történelem-modelleket konstruálunk.
2. 1. 2. A különböző történelem-modellek egymástól eltérő volta a modellalkotó történet-írói tudományos közösségek eltérő biológiai és kulturális meghatározottságával magyarázható.
2. 1. 3. Az ugyanazon irodalomtörténeti ingereggyüttesre (nem-konstruktivista, így rekonstruktivista szóhasználatban: irodalomtörténeti jelenségre) létrehozott különböző

---

1 Siegfried J. Schmidt: *The empirical science of literature ESL: a new paradigm*. POETICS 12 (1983)

irodalomtörténeti ténymegállapítások, interpretációk és értékelések a különböző irodalomtörténetírói közösségek egymástól eltérő sajátosságaival magyarázhatók.

2. 1. 4. Amennyiben ezeket az állításokat elfogadják az irodalomtörténetek írói, máris könnyebbnek érezhetik magukat egy anomáliával; a „történeti rekonstrukció” tételét így már az ő belső nézőpontjuk is hiedelemnek minősíti.

2. 2. Azonban további konzekvenciák is adódnak a radikális konstruktivizmus tételeiből. Ugyanis ha az élő rendszerek operacionálisan zárt rendszerek, miképpen képesek egymással belső, mentális tartalmaikat, a gondolatot közölni? Ha csak interpretációk sorozatán keresztül jutnak el hozzánk az úgynevezett valóság ingerei, akkor miképpen tudhatjuk meg, hogy a beszélgető partnerünk mit kíván közölni velünk?

Mivel a konstruktivizmus úgy tartja, hogy a valóság felől érkező ingeregyüttes és a modellalkotó tudományos közösség kreatív ereje együttesen határozza meg a valóság-modelleket, így a kommunikáció folyamatának leírása során is úgy foglal állást, hogy:

2. 2. 1. a közölni óhajtó kommunikációs személy ugyan szöveggé kódolja a gondolatot – a mentális tartalmat, azonban a gondolat nem kerül a szövegbe, a szöveg csupán – megfelelő értelmezési szabályok alkalmazása esetén – képes arra, hogy a befogadó valamiféle gondolati tartalmat építsen fel a kérdéses szövegstruktúrára,

2. 2. 2. a kommunikáció „paralel struktúrák felépítésének próbálkozásosorozata”, mely során a befogadó a saját kommunikációs szabályrendszere segítségével megkísérli azt a mentális struktúrát felépíteni a saját tudatában, mely a szövegalkotó partner tudatában áll fenn,

2. 2. 3. mivel csak interpretációk sorozatán át lehetséges hozzájutnunk beszélgetőtársunk gondolati tartalmaihoz, így azt sosem lehetséges megtudnunk, hogy *valójában* „mire is gondol”; azonban kommunikációs rutinjaink, kulturális szokásaink és interpretációs képességünk segítségével elérhető a kommunikációnak egy oly állapota, melyre a beszélő és a hallgató egyaránt az mondja: értjük egymást. Ezzel a kommunikáció sikeressége nem a veszteség nélküli információ-átvitelben határozható meg (ami a konstruktivizmus szerint nem lehetséges), hanem a kommunikáció résztvevőinek megegyezése alapján: konvencionálisan.

2. 2. 4. A konstruktivista nyelvelmélet a szöveget „Text”-nek nevezi, a közlendő gondolati tartalmat „Kommunikát”-nak. A Textnek grafematikai, illetve fonematikai, lexikai és szintaktikai meghatározói vannak, szemantikai föltételekkel hangsúlyozottan nem rendelkezik: a jelentés semmiféle módon nem tartozéka a szövegnek, nincs „benne”; a konstruktivizmus a jelentést radikálisan leválasztotta a szövegről. A szöveg oly módon

megformált vizuális vagy akusztikus együttes, melyhez megfelelő kommunikációs szabályok alkalmazása esetén a hallgató jelentést *kapcsolhat*.² Amennyiben elfogadjuk a kommunikáció konstruktivista értelmezését, akkor lehetséges kiküszöbölnünk a jelentés-anomáliát, ehhez az alábbi kijelentések segíthetnek hozzá.

2. 2. 4. 1. A szöveg, a Text nem tartalmaz jelentést.

2. 2. 4. 2. A jelentés nélküli szövegek osztálya segítségével az irodalmi szövegek nem határozhatók meg.

2. 2. 4. 3. A konstruktivista tekintetű irodalomelmélész így nem tehet mást, minthogy az irodalmi jelenség, az irodalmi entitás körébe a szövegen túl annak használóját is bevonja. Így most már alappal léphetünk ki az irodalom szövegeként történő felfogásának hiedelmvilágából, s bebocsátást nyerhetünk az ún. nem-konzervatív irodalomtudomány elméleti helyiségeibe.

3. *Egy nem-konzervatív irodalomtudományi elgondolás körvonalai*

3. 1. A nem-konzervatív irodalomtudományt (a továbbiakban: NIKOL = Nicht Konservative Literaturwissenschaft) Peter Finke két szempont alapján határozza meg:

(i) a NIKOL tárgyszemlélete: az irodalom nem szövegosztály, hanem cselekvésoosztály, azaz mindazon cselekvéseket magában foglalja, melyek irodalmi szövegekkel kapcsolatosak, így *tárgya: az ún. IRODALOM-rendszer,*

(ii) a NIKOL problémalátása: a nem-konzervatív irodalomtudomány képviselői nem szövegek értelmezésével bajlódnak, tehát nem a szöveginterpretáció a fő feladat, hanem *az IRODALOM-rendszer leírása és magyarázata, egyszerűsítve: nem az a kérdés, hogy mit jelent a szöveg, hanem az, hogy miként jön létre a jelentés.*³

Végül is mi az, amit a nem-konzervatív irodalomtudomány képviselői vizsgálnak? Az ún. irodalmi cselekvések komplex vizsgálatával nyilvánvalóan nem törődhetnek, hiszen a genetikától kezdve az antropológián át egészen a szociológiáig néhány tucat tudományágnak vennék el a kenyerét. Mi az, ami specifikusan irodalminak tekinthető egy irodalmi cselekvésben? Azok a mentális tartalmak (konvenciók, értékek, normák, szabályok stb.), melyek egyrészt irányítják és meghatározzák ezeket a

---

2 Vö. Siegfried J. Schmidt: *Text, Subjekt und Gesellschaft. Aspekte einer konstruktivistischen Semantik*. In: *Allgemeine Sprachwissenschaft, Sprachtypologie und Textlinguistik*. Festschrift für P. Hartmann. (M. Faust, ed.) Tübingen 1983. 63–65.

3 Vö. Peter Finke: *Konstruktiver Funktionalismus*. Braunschweig–Wiesbaden 1982. 26–34.

cselekvéseket, másrészt irodalmivá teszik őket. Tehát a NIKOL az IRODALOM-rendszer működtető ún. *irodalmi kódokat* veszi vizsgálat alá.

3. 1. 1. A NIKOL az IRODALOM-rendszer elméletének tekintendő, mely a következő rész-elméleteket foglalja magába:

(i) Az irodalmi alkotó cselekvés elmélete, mely az irodalmi szövegeket eredményező cselekvések szabályrendszerét hivatott leírni: az ún. *írói kódokat*. Az írói kód az író tudatában fennálló érzékileg elérhetetlen Kommunikátot alakítja át érzékelhető Textté.

(ii) Az irodalmi közvetítés cselekvésének elmélete. A közvetítés cselekvése során az írótól az olvasóhoz jut el különböző „felszíni” transzformációkon át az író által megalkotott Text. Ezt a cselekvés-típust az ún. *cenzori kódok* irányítják.

(iii) Az irodalmi befogadás cselekvésének elmélete. A befogadás cselekvése során az író által kibocsátott Textre az olvasó ún. *olvasói kód* segítségével felépít valamiféle Kommunikátot.

(iv) Az irodalmi feldolgozás cselekvésének elmélete. Az irodalmi feldolgozást az ún. konzervatív irodalomtudomány képviselői végzik: irodalmi szövegekre tudományosnak mondott szövegeket készítenek: műelemzést, értelmezést, kritikát írnak. A NIKOL-os irodalmár feladata itt az ún. *kritikusi kódok* meghatározása.

Így hát előttünk állnak mozdulatlanul a nem-konzervatív irodalomtudomány tartóoszlopai. Próbáljuk meg mozgásba hozni *időben* a konstrukciót!

4. Irodalomtörténet-írás nem-konzervatív módon

A nem-konzervatív irodalomtörténet-írás alapvető feladata az IRODALOM-rendszer időbeli változásainak vizsgálata: az irodalmi tudás, az irodalmi kompetencia, az irodalmi kódok állapotainak és változásainak leírása és magyarázata, specifikusabban: az írói kódok, a cenzori kódok, az olvasói kódok és a kritikusi kódok történeti vizsgálata. A nem-konzervatív irodalomtörténeti szemlélet a műértelmezést nem az irodalomtudományhoz, s ezen belül nem az irodalomtörténet-íráshoz tartozó tevékenységnek ismeri el, hanem az irodalomtörténet-írók által vizsgálandó jelenségek sorába illeszti. Amennyiben a műértelmezés megmarad az értelmező „belső ügye”, az általa képzett jelentést nem hozza nyilvánosságra, akkor az irodalmi befogadás elmélete az illetékes. Az irodalmi feldolgozás elmélete pedig azon esetek leírására hivatott, mikor a műértelmezés az irodalmi szöveg mellé egy másik, róla szóló szöveget is produkál.

Ezen megállapításokból az alábbi következtetések adódnak:

1) az irodalom története nem az időben egymást követően létrejött irodalmi művek jelentéseinek temporális sorrendje, ugyanis ebben az esetben az irodalomtörténet eszmetörténetet, erkölcstörténetet, ideológiatörténetet, rosszabb esetben politikatörténetet, hatalmi legitimációt-önigazolást elősegítő propagandát stb. jelent: *az irodalomtörténet nem szövegek, de nem is műértelmek története;*

2) az irodalomtörténet-író mégis jól kamatoztathatja interpretációs képességét, ugyanis műértelmezései során különféle írói-olvasói kódokat próbálhat ki, ellenőrizheti működőképességüket, s ezzel együtt – épp a dezautomatizációra utalva – új irodalmi kódokat ismerhet fel, pontosabban konstruálhat; így a műértelmezés mint tevékenység új irodalmi kódokkal gyarapítja az irodalomtörténész interpretációs tárát; a műértelmezés mint vizsgálati terep pedig betekintést enged az olvasói és a kritikusi kódok világába, így esélyt ad azok leírására.

Végül adjunk választ még egy kérdésre! Miként jellemezhető az az eset, mikor az irodalomtörténet-író saját műértelmezéseiből óhajtja felépíteni mondjuk a magyar irodalom történetét? Mi történik ekkor? Nevezett irodalmár a saját olvasói-kritikusi kódrendszere működtetésével értelmezi az éppen szóba jöhető műveket. Mivel a jelentést az értelmező szubjektum biológiai, szocializációs és kulturális előfeltételei jelentősen meghatározzák, így talán kimondható, hogy az értelmező nem csupán a szövegről, de saját magáról is beszél, sőt: a szöveg mintegy apropóján beszámol belső, mentális állapotairól. Így az irodalomtörténész írásműve nem a magyar irodalom egymást követő állapotait fogja rögzíteni, hanem az időben egymást követően létrejött művek által az irodalmárban képződött mentális struktúrák egymásutániságáról fog számot adni: azaz magán-irodalomtörténetet konstruál.